

Thomas van Aquino

Over het zijnde
en het wezen

Vertaling, inleiding en commentaar door Rudi te Velde

Inhoud

Voorwoord bij de tweede druk	7
Inleiding	9
1. Een korte biografische schets	9
2. De historische context van <i>De ente</i>	10
3. De bronnen: Aristoteles, Avicenna, de <i>Liber de causis</i> en Averroës	13
4. De kritische inzet: Avicbron en de franciscaanse theologen	17
5. De logica van de ‘praedicabilia’ en het vraagstuk van de ‘universalia’	19
6. Het principe van individuatie	23
7. Over de vertaling	27
8. Onderwerp en verdeling van de tekst	28
Vertaling	31
Voorwoord	33
Hoofdstuk 1 Over de betekenis van de termen ‘zijnde’ en ‘wezen’	35
Hoofdstuk 2 Het wezen van de samengestelde substanties	39
Hoofdstuk 3 De kwestie van de universalia	49
Hoofdstuk 4 De compositie van wezen en zijn	55
Hoofdstuk 5 De drie graden van zijn	63
Hoofdstuk 6 De bijkomstigheden	69
Commentaar	75
Voorwoord	77
Hoofdstuk 1 Over de betekenis van de termen ‘zijnde’ en ‘wezen’	81
Hoofdstuk 2 Het wezen van de samengestelde substanties	91
Hoofdstuk 3 De kwestie van de universalia	103
Hoofdstuk 4 De compositie van wezen en zijn	109

Hoofdstuk 5 De drie graden van zijn	119
Hoofdstuk 6 De bijkomstigheden	123
Woordenlijst van de belangrijkste ontologische termen	129
Bibliografie	133
Over de vertaler	137

Voorwoord bij de tweede druk

Thomas was nog geen dertig en nog niet benoemd tot magister in de theologie toen hij het werkje *De ente et essentia* schreef voor zijn dominicaanse medebroeders in Parijs. Een jeugdwerk dus, maar briljant in zijn heldere en doordachte verklaring van de ontologische basisbegrippen die ten grondslag liggen aan onze kennis van de werkelijkheid. Het werkje, geschreven in de geest van de filosofie van Aristoteles, is zeker niet eenvoudig, maar nauwkeurige bestudering ervan levert ongetwijfeld naast kennis van de filosofie van Thomas ook inzicht op in de grondvragen van de ontologie, wat in zichzelf waardevol is en genoeggen verschaft.

Alleen een vertaling presenteren zou in dit geval niet volstaan. In deze uitgave is een inleiding opgenomen om de lezer te informeren over het ontstaan, de historische context, en over de onderwerpen die in het werk behandeld worden; daarnaast is een commentaar toegevoegd, dat tot doel heeft zowel om het begrip van de tekst te vergemakkelijken als ook om de filosofische betekenis van het werk te exploreren.

Ik ben uitgeverij Damon dankbaar voor haar bereidheid dit werk in Nederlandse vertaling, nu in een tweede, herziene druk, uit te geven en voor de deskundige begeleiding van het uitgaveproces.

Rudi te Velde
januari 2026

Inleiding

1. Een korte biografische schets¹

Thomas van Aquino werd in 1224 (of 1225) geboren als telg van de adellijke familie Aquino, die een landgoed bewoonde niet ver van de stad Napels. Zijn eerste scholing ontving hij in de beroemde Benedictijnen-abdij van Monte Cassino. Het lag in de verwachting van zijn ouders dat hij zou intreden in dit klooster en later de politiek-religieuze invloedrijke positie van abt zou gaan vervullen. Maar tijdens zijn vervolgstudie aan de keizerlijke universiteit te Napels kwam hij in aanraking met de nog jonge orde van de Dominicanen, gesticht door Dominicus Guzman in 1216, een bedel-orde die de nadruk legt op een sober leven van studie en prediking, met name gericht tegen ketterse groepen (Katharen) in Zuid-Frankrijk. In tegenstelling tot het traditionele kloosterwezen stonden de Dominicanen open naar de wereld; ze woonden in conventen in de grote steden en stonden midden in de dynamische samenleving van de dertiende eeuw. Aanvankelijk tegen de zin van zijn familie in trad Thomas in 1244 toe tot de orde van de Dominicanen, en vervolgde hij zijn theologische en filosofische studies binnen deze orde.

Tijdens zijn studie in Napels kwam Thomas ook in aanraking met de nieuwe filosofie van Aristoteles, bemiddeld door de Arabische filosofietraditie van met name Avicenna en Averroës. Hij volgde daar onder andere colleges in de natuurfilosofie en metafysica. Deze kennismaking met het werk van Aristoteles heeft een grote stempel gedrukt op de verdere ontwikkeling van zijn denken. Voor Thomas gold Aristoteles als de maatgevende filosoof wiens werk de leidraad

1 Voor een uitvoeriger inleiding in leven en werk van Thomas, zie het informatieve boek van Jozef Wissink, *Thomas van Aquino. De actuele betekenis van zijn theologie* (Meinema, 1998). Een belangrijke Engelstalige biografie over Thomas is: James Weisheipl, *Friar Thomas d'Aquino. His Life, Thought and Works*, Catholic University of America, Washington D.C., 1974.

vormde voor zijn eigen te ontwikkelen filosofische gedachten. Dat betekent niet dat Thomas in alle opzichten beschouwd moet worden als een aristotelicus pur sang; bij de uitwerking van de aristotelische basis van zijn denken putte hij rijkelijk uit neoplatoonse bronnen die via de Arabische wereld tot hem kwamen en die een grote invloed op zijn denken hadden, waaronder Avicenna en de *Liber de causis* (beide prominent aanwezig in *De ente et essentia*).

Thomas studeerde theologie in Parijs (1245-1248) en in het Dominicaans studiehuis te Keulen (1248-1252) onder Albertus Magnus, waar hij ook tot priester werd gewijd. Vervolgens doceerde hij heel zijn leven theologie afwisselend te Parijs en op diverse plaatsen in Italië (Rome, Napels, Orvieto). Thomas heeft een groot en indrukwekkend oeuvre nagelaten, bestaande uit bijbelcommentaren, de twee summa's (*Summa Theologiae* en *Summa contra Gentiles*), werken die de neerslag vormen van de universitaire disputaties, zoals *De veritate* en *De potentia*, commentaren op werken van Aristoteles en andere filosofen, en nog veel meer, waaronder ook het werkje *De ente et essentia*, een van de zeldzame zuiver filosofische teksten in het hoofdzakelijk theologische oeuvre van Thomas. Op 7 maart 1274, nog geen 50 jaar oud, stierf Thomas, vermoedelijk als gevolg van een beroerte die hem enige maanden eerder had geveld, in de abdij van de Cisterciënzers in Fossanova. Op 18 juli 1323 wordt Thomas door paus Johannes XXII heilig verklaard.

2. De historische context van *De ente*

De ente et essentia ('over het zijnde en het wezen') is een van de eerste door Thomas geschreven werken. Het is ontstaan in de jaren kort na Thomas' vertrek uit Keulen naar Parijs in 1252 om aldaar, op voordracht van zijn leermeester Albertus de Grote, baccalaureus (een soort wetenschappelijk assistent) te worden aan de theologische faculteit van de Parijse universiteit. De hoofdtaak van Thomas in deze periode voorafgaande aan zijn benoeming als *magister* in 1256 bestond in het

les geven over de vier boeken der *Sententiën* van Petrus Lombardus.² Dit werk resulteerde in het omvangrijke *Sententiën-commentaar*. Daarnaast heeft hij in deze jaren twee filosofische teksten geschreven, het genoemde *De ente et essentia*, en *De principiis naturae* ('over de principes van de natuur'). Beide werken zijn geschreven op verzoek van zijn dominicaanse medebroeders in het convent St. Jacques, waar Thomas verbleef. In de lijst van werken, samengesteld door Bartholomeus van Lucca, staat bij *De ente et essentia* vermeld dat het geschreven is "voor zijn medebroeders en collega's voorafgaande aan zijn benoeming tot magister".

De precieze reden van het verzoek aan Thomas – de veelbelovende jonge theoloog, leerling van de grote Albertus, en net aangekomen uit Keulen – is niet duidelijk. Gesuggereerd is wel dat zijn medebroeders in Parijs hem beter wilden leren kennen en hem daarom gevraagd zouden hebben een soort presentatie te geven van de nieuwe aristotelische filosofie. Vermoedelijk is er bij sommigen in Parijs ook sprake geweest van een zeker wantrouwen jegens Thomas vanwege zijn nog jonge leeftijd – statutair iets te jong voor de functie van baccalaureus – en de associatie met de nieuwe filosofie. Een andere mogelijkheid, gesuggereerd door Roland-Gosselin in zijn uitgave³ van *De ente*, is dat zijn jonge medebroeders in hun voorbereidende studie filosofie behoefte hadden aan een heldere instructie in de grondbegrippen van de aristotelische filosofie, gezien de nog steeds omstreden status van Aristoteles aan de Parijse Universiteit en de spanningen die er waren met de meer traditionele augustijnse theologen (waaronder Bonaventura), die kritisch stonden tegenover de nieuwe filosofie van Aristoteles. Deze achtergrond kan zeker een reden gevormd hebben voor het verzoek aan Thomas, die de naam had goed bekend te zijn met de filosofie van Aristoteles (mede dankzij zijn studie in Napels). Gezien het intellectuele klimaat aan de universiteit hadden de broeders blijkbaar behoefte aan een degelijke scholing in de filosofie op aristotelische

2 Het *Sententiën*-boek van Petrus Lombardus (12^e eeuw) is een verzameling van uitspraken van kerkvaders, met name Augustinus, gegroepeerd volgens een aantal theologische rubrieken. Het boek is eeuwenlang gebruikt als theologisch leerboek aan de universiteit; jonge theologen begonnen hun theologische leerarbeid met het becommentariëren van de *Sententiën*, wat resulteerde in een *Sententiën-commentaar*.

3 Zie bibliografie.

basis. En zoals gezegd is het werk geschreven ten behoeve van zijn dominicaanse medebroeders.

Als men nu goed kijkt waar het in *De ente* inhoudelijk om gaat, dan vallen er twee dingen op: ten eerste, het werk geeft een schets van een ontologie (in sterke mate afhankelijk van Aristoteles en Avicenna), een filosofische analyse van de wezenlijkheid der dingen en hoe het wezen zijn uitdrukking krijgt in de logische orde van de menselijke taal, en ten tweede bevat het – tussen de regels door maar ook expliciet – een kritiek op de elfde-eeuwse filosoof Avicbron, wiens *Fons vitae* de filosofische achtergrond vormde van het denken van augustijns georiënteerde theologen als Alexander van Hales en zijn leerling Bonaventura. Dus Thomas neemt met zijn *De ente* expliciet stelling in de filosofische discussies die het intellectuele klimaat in Parijs halverwege de dertiende eeuw bepaalden. Het kritisch-polemische aspect van *De ente* is iets wat men niet moet onderschatten. En tegelijk introduceert Thomas ook zijn eigen opvatting van de samenstelling van wezen en zijn, als alternatief voor het universeel hylemorfisme (vormstof samenstelling) van Avicbron.

De ente (samen met *De principiis naturae*) is een proeve van Thomas' filosofische kunnen. Maar het is onmiskenbaar ook een jeugdwerk waarin nog niet alles zijn definitieve vorm heeft gekregen. Ook ontbreken er ideeën en argumentaties die karakteristiek zijn voor Thomas' volgroeide metafysica, zoals de notie van het zijn als *actus essendi*, de leer van de zijnsparticipatie en de leer van de transcendentia (het ware, het goede, het ene). In het algemeen kan men zeggen dat de voor Thomas karakteristieke zijnsmetafysica in *De ente* hooguit in aanzet aanwezig is. *De ente* wordt nogal eens gebruikt als een overzichtelijke introductie in Thomas' filosofie (in onderscheid tot zijn theologie).⁴ Men moet zich dan realiseren dat *De ente* een onvolledig beeld van Thomas' filosofie geeft en dat het eigenlijk metafysische perspectief, de formele gerichtheid op het zijnde als zijnde, nog ontbreekt, althans niet gethematiseerd wordt.

4 Zie bijvoorbeeld John Haldane, 'A Thomist Metaphysics', in: *The Blackwell Guide to Metaphysics*, ed. by Richard M. Gale, Oxford, 2002.

Vertaling

Voorwoord

(1) Een kleine fout aan het begin wordt naar het einde toe steeds groter, volgens de Filosoof.¹ Wel, de termen ‘zijnde’ en ‘wezen’ worden als eerste door het verstand gevat, volgens Avicenna in het begin van zijn *Metaphysica*²; daarom moeten we ter voorkoming van fouten die ontstaan uit een verkeerd begrip hiervan, de met deze termen verbonden moeilijkheden ophelderen door uit te leggen (1) wat ‘wezen’ en ‘zijnde’ betekenen; (2) hoe ze voorkomen in de verschillende dingen; en (3) hoe ze zich verhouden tot de logische termen van ‘geslacht’, ‘soort’ en ‘verschil’.

(2) Omdat wij vanuit samengestelde dingen tot kennis van eenvoudige principes komen en vanuit het latere tot het eerdere, moeten we beginnen met de betekenis van ‘zijnde’ om dan door te gaan met de betekenis van ‘wezen’, want de uiteenzetting is beter te volgen als we beginnen bij het gemakkelijke.

1 Aristoteles, *De Caelo* I, 9, 271 b 8-13.

2 Avicenna, *Metaphysica* I, c.6. Avicenna vermeldt hier als de eerste begrippen ‘zijnde’, ‘ding’ en ‘noodzakelijk’.

Hoofdstuk 1

Verheldering van de termen ‘zijnde’ en ‘wezen’

(3) Men moet weten dat, volgens de Filosoof in boek V van de *Metaphysica*¹, iets ‘zijnde’ genoemd wordt op twee manieren: volgens de ene betekenis zo dat het verdeeld wordt in de tien categorieën, en volgens de andere betekenis zo dat het de waarheid van proposities uitdrukt. Het verschil tussen beide is dat volgens de tweede betekenis alles waarover een bevestigende propositie gevormd kan worden een ‘zijnde’ wordt genoemd, ook al wordt er niets gesteld in de werkelijkheid. Op deze manier worden ook berovingen² en ontkenningen ‘zijnden’ genoemd; wij zeggen immers dat de bevestiging aan de ontkenning tegengesteld is, en dat blindheid in het oog is. Maar volgens de eerste betekenis kan iets alleen een ‘zijnde’ genoemd worden wanneer het iets stelt in de werkelijkheid. Dus volgens deze betekenis zijn ‘blindheid’ en dergelijke geen zijnden.

(4) De term ‘wezen’ wordt niet ontleend aan ‘zijnde’ in de tweede betekenis, want in deze betekenis kan immers iets een ‘zijnde’ genoemd worden zonder dat het een wezen heeft, zoals in het geval van berovingen; maar ‘wezen’ wordt ontleend aan ‘zijnde’ genomen in de eerste betekenis. De Commentator zegt dan ook in zijn commentaar bij de genoemde passage in de *Metaphysica* dat ‘zijnde’ in de eerste betekenis het wezen van iets betekent.³

(5) En omdat, zoals gezegd, ‘zijnde’ in deze betekenis verdeeld wordt in de tien categorieën, staat ‘wezen’ voor het gemeenschappelijke van alle naturen op grond waarvan de verschillende zijnden in verschillende geslachten en soorten ondergebracht worden, zoals bijvoorbeeld ‘menselijkheid’ het wezen van de mens is en zo ook bij de andere [genera].

1 Aristoteles, *Metaphysica* V, 9 (1017 a 22-35).

2 Thomas maakt onderscheid tussen ‘ontkenning’ en ‘beroving’. Een ontkenning stelt zondermeer de afwezigheid van iets, een beroving daarentegen betekent een afwezigheid van iets wat er wel had behoren te zijn. Het klassieke voorbeeld van een beroving is ‘blindheid’.

3 Averroës, *In Metaph.* V, comm. 14.

(6) Aangezien datgene waardoor iets bepaald is naar geslacht en soort, betekend wordt door de definitie die aangeeft wat iets is, hebben de filosofen de term 'wezen' vervangen door de term 'wathheid'; en dit is hetzelfde als wat de Filosoof pleegt te noemen het 'wat-was-het-te-zijn', dat wil zeggen, dat waardoor iets 'wat-zijn' heeft. Het wezen wordt ook wel 'vorm' genoemd, in zoverre door de vorm de vaste bepaaldheid van elk ding betekend wordt, zoals Avicenna in zijn *Metaphysica* zegt.⁴

(7) Dit wordt met een ander woord ook wel 'natuur' genoemd, en wel 'natuur' genomen in de eerste van de vier betekenissen die Boëthius in het boek *Over de twee naturen*⁵ onderscheidt, namelijk 'natuur' in de zin van wat op enigerlei wijze met het verstand gevat kan worden; want een ding is kenbaar door zijn definitie en wezen. En zo zegt ook de Filosoof in de *Metaphysica* dat iedere substantie een natuur is.⁶

(8) Toch schijnt de term 'natuur' in deze zin het wezen van iets te betekenen voor zover het de oorsprong is van de eigen werkzaamheid, want geen enkel ding is verstoken van zijn eigen werkzaamheid. De term 'wathheid' wordt ontleend aan dat wat door de definitie betekend wordt. Maar 'wezen' heet datgene waarin en waardoor een zijnde zijn heeft.

(9) Maar omdat 'zijnde' in absolute zin en als eerste van substanties gezegd wordt, en later en in betrekkelijke zin van bijkomstigheden, bestaat ook 'wezen' in eigenlijke en ware zin in substanties, maar in bijkomstigheden op zekere wijze en in betrekkelijke zin. Van de substanties zijn sommige enkelvoudig en sommige samengesteld, en in beide bestaat er een wezen, maar op meer ware en edeler wijze in enkelvoudige substanties, die immers ook een edeler wijze van zijn hebben; ze zijn immers de oorzaak van samengestelde substanties, althans de eerste enkelvoudige substantie die God is.

(10) Maar omdat het wezen van deze substanties voor ons meer verborgen is, moeten we beginnen bij de wezens van de samengestelde

4 Avicenna, *Metaphysica* I, c.6. In de Latijnse vertaling van Avicenna wordt gesproken van 'certitudo' (zekerheid, vastheid); 'certitudo' wordt hier in een ontologische zin gebruikt, nl. het zijn dat voor iets binnen de grenzen van het wezen is *vastgelegd*.

5 Boëthius, *Contra Eutychen et Nestorium*, c.1, p.78 (ed. Rand). Dit theologisch traktaat gaat over de leer van de twee naturen van Christus.

6 Aristoteles, *Metaphysica* V, 5 (1014b36).

Commentaar

Bij het voorwoord

De zes hoofdstukken van *De ente et essentia* gaan vooraf door een kort voorwoord waarin Thomas uitlegt wat zijn bedoeling is en hoe hij het onderwerp wil behandelen. Thomas schrijft altijd beknopt en daarom is het belangrijk om goed te kijken wat precies in dit voorwoord gezegd wordt.

(1) Allereerst wijst Thomas op het *belang* van een goede analyse van de eerste begrippen die ten grondslag liggen aan onze kennis van de werkelijkheid. Want fouten op het gebied van de eerste begrippen werken door in heel de verdere filosofie. De basis van het denken moet dus in orde zijn. In de Inleiding hebben we betoogd dat Thomas hier in het bijzonder denkt aan de fnuikende invloed van Avicbron op de filosofische opvattingen van de ‘augustinse’ theologen in Parijs. De staat van de filosofie – en van de filosofische basis van de theologie – van zijn tijd maakt het noodzakelijk een fundamentele analyse te geven van de grondbegrippen ‘zijnde’ en ‘wezen’, geïnspireerd door de nieuwe filosofie van Aristoteles en Avicenna. Dit is dus het onderwerp en de doelstelling van *De ente*.

(2) Gegeven het onderwerp – een filosofische analyse van de eerste begrippen – maakt Thomas vervolgens duidelijk volgens welke *verdeling* het onderwerp wordt behandeld. Hij wil beginnen met een verheldering van de betekenis van beide termen ‘zijnde’ en ‘wezen’; daarna wil hij onderzoeken hoe er in de diverse genera van dingen sprake is van ‘wezen’, eerst in de stoffelijke (samengestelde) substanties, dan in de onstoffelijke (enkelvoudige) substanties, en ten slotte in de bijkomstigheden; daarnaast wil hij ook onderzoeken hoe het wezen zich verhoudt tot de logische noties van geslacht, soort en verschil. Het ontologisch onderzoek naar het wezen gaat samen met een logisch-categoriaal onderzoek naar de manier waarop het wezen in het begrip

(definitie) gevat kan worden, en hoe de logische elementen van het begrip zich verhouden tot de delen van het wezen.

(3) De derde opmerking in het Voorwoord betreft de *methode* van onderzoek. Men moet in de kennis, aldus Thomas, voortschrijden van het samengestelde naar het enkelvoudige, want het samengestelde (het concrete) is voor ons meer bekend en als zodanig het uitgangspunt om tot kennis te komen van de enkelvoudige principes, die voor ons niet onmiddellijk bekend zijn. Thomas past deze methodische regel toe op de verhouding van 'zijnde' en 'wezen'. Vanuit 'zijnde' moeten we voortschrijden naar 'wezen'. Men moet bedenken dat 'wezen' het begrip 'zijnde' veronderstelt; wezen is namelijk altijd iets van het zijnde, het is de eigen positieve bepaaldheid van het zijn. Neem bijvoorbeeld het zijnde dat de mens is, dan staat 'mens' hier voor de bepaaldheid van dat zijnde en duidt het wezen ervan aan. Wat Thomas duidelijk wil maken met zijn methodische regel is dat de manier waarop iets een wezen heeft, afhankelijk is van de zijnswijze van dat iets. Om het hoe van het wezen te kunnen bepalen, moet men dus kijken naar de manier waarop iets zijnde is. Een substantie heeft op een andere manier een wezen dan een bijkomstigheid, omdat ze beide op een andere manier *zijn* (zie commentaar hfd.I, no.4).

Bij de verhouding tussen de begrippen 'zijnde' en 'wezen' moeten we iets langer stilstaan, omdat er een interessant probleem mee verbonden is. Voor de stelling dat 'zijnde' en 'wezen' *eerste* begrippen zijn, begrippen die het 'eerst in het verstand vallen', verwijst Thomas naar Avicenna. In de betreffende passage van zijn *Metaphysica* zegt Avicenna letterlijk dat de noties 'zijnde', 'ding' en 'noodzakelijk' de eerste begrippen van het verstand zijn. Hij noemt hier opvallenderwijs niet de term 'wezen', die dus door Thomas zelf toegevoegd moet zijn. Maar in het latere werk citeert Thomas van Avicenna altijd alleen dat 'zijnde' het eerst gekende is en laat hij 'wezen' onvermeld (evenals 'ding' en 'noodzakelijk'). Dat wijst mijns inziens op een verschuiving in zijn denken. In *De ente* is het onderzoek gericht op het wezen. Het gaat er immers om te onderzoeken hoe telkens in de verschillende dingen sprake is van 'wezen'. Ontologie heeft hier de gestalte van een *ousiologie* (afgeleid van 'ousia', de Griekse term voor 'wezen'). De gang van het onderzoek is zo dat men van 'zijnde' naar 'wezen' gaat. 'Zijnde' geldt dan als het eerdere voor ons, waarmee wij beginnen, om van